

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сотник Л. Соціальний захист: надійна система чи популістська химера? Л. Сотник / Універсам. — 1997. — № 1-2. — С. 4-7.
2. Клемин А.В. Европейский Союз и государства-участники: взаимодействие правовых порядков / А.В. Клемин. - Казань, 1996. — 194 с.
3. Європейська соціальна хартія (переглянута) // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_062
4. Иванченко В. Социально-структурированное общество: цели, реформы. В. Иванченко / Экономист. — 1998. — № 4. — С. 79-86.
5. Социальная и социально-политическая ситуация в России: анализ и прогноз / под ред. Г.В. Осипова. — М., 1995. — 178 с.
6. Європейський соціально-економічний комітет // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Європейський_соціально-економічний_комітет
7. Єдиний європейський акт від 17.02.1986 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_028
8. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu>.
9. Heinz Lampert. Lehrbuch der Sozialpolitik. Berlin, 2000. - S. 442.
10. Европейский Союз: факты и комментарии / Под ред. Борко Ю.А. - М., 2012. — 53 с.

УДК 340.12

Толстенко В. Л., к.ю.н., докторант
Національного університету «Острозька академія»

Форма держави і система сучасних правових цінностей: проблеми взаємозв'язку

У статті досліджено проблеми взаємозв'язку між формою держави та її розвитком і системою сучасних правових цінностей. Автор аргументує роль і значення правових цінностей як фактору трансформацій не лише окремих елементів, але й форми держави в цілому. Тобто форма держави конституюється і видозмінюється під впливом тих правових цінностей, які формуються на рівні громадянського суспільства і забезпечують легітимізацію публічної влади, що оформлюється у той чи інший спосіб. Доведено, що аксіологія права є одним з перспективних напрямів дослідження розвитку форми держави на сучасному етапі державно-правового розвитку.

Ключові слова: форма держави, теорія держави і права, аксіологія права, правові цінності, громадянське суспільство, легітимізація, демократія.

В статье исследованы проблемы взаимосвязи между формой государства и его развитием и системой современных правовых ценностей. Автор аргументирует роль и значение правовых ценностей как фактора трансформации не только отдельных элементов, но и формы государства в целом. Форма государства конституируется и видоизменяется под влиянием тех правовых ценностей, которые формируются на уровне гражданского общества и обеспечивают легитимацию публичной власти, оформляющейся в том или ином виде. Доказано, что аксиология права является одним из перспективных направлений исследования развития формы государства на современном этапе государственно-правового развития.

Ключевые слова: форма государства, теория государства и права, аксиология права, правовые ценности, гражданское общество, легитимация, демократия.

The article studies the problem of the relationship between the state form, its development, and modern

system of legal values. The author explains the role and importance of legal values as a transformation factor not only of the concrete elements, but of the state form as a whole. The state form is constituted and modified under the influence of legal values, which rise at the civil society level and provides public authorities legitimation, issued in one form or another. It is proved that axiology of law is one of the promising areas of the state form development research at the present stage of state and law development.

Key words: state form, theory of state and law, axiology of law, legal values, civil society, legitimation, democracy.

Розвиток сучасної юридичної науки, і зокрема — теорії держави і права нерозривно пов'язаний з процесом переосмислення усталених за радянських часів спрощених позитивістських підходів до тлумачення таких феноменів як держава і право, коли останнє інтерпретувалось як породження класової волі та виключний витвір держави (невипадково відомий російський дослідник О.Кудінов пише про феномен протиставлення класової теорії праву, який можна спостерігати ще від самих перших кроків радянської влади [1]. З цього погляду, не можна сперечатись з тими фахівцями, які вказують на фундаментальний зв'язок між державою, насамперед її формою, і правом, [2] що напругу змушує розглядати будь-які трансформації форми держави через призму права, його генезису, а також забезпечення фундаментальних цінностей права. Разом з тим, як зазначає Л.Явич, такий підхід до аналізу держави і права передбачає включення в поле юридичних студій ще одного елемента, яким є суспільство [3]. Тобто розвиток сучасної держави відбувається в такому середовищі, коли вона не може набувати довільних форм, оскільки як форма держави, так і будь-які трансформації повинні в певний спосіб сприйматись суспільством, легітимізуватись ним шляхом співвіднесення цих змін з загальною системою цінностей, що містять у собі в тому числі й потужний пласт правових цінностей. Все це істотно підвищує роль і значення наукового вивчення характеру та специфіки взаємозв'язку між формою держави та системою сучасних правових цінностей.

Утім, наголошуючи на науковій значущості цієї проблеми не можна обійти увагою ті причини, які актуалізують зазначене теоретично-правове дослідження в контексті державно-правового розвитку України. По-перше, не можна оминати увагою того очевидного факту, що протягом останніх років рівень довіри та рівень легітимності державної влади в Україні знизився до критичного рівня. Серед тих причин, які спричинили цей процес В.Медведчук слушно називає «неспроможність держави виконувати свої базові функції... нерозуміння поточної ситуації, відірваність від інтересів громадян, запаморочення від публічно-владних повноважень, непрофесійність керівних кадрів усіх рівнів та органів державної влади, байдужість до людини тощо» [4]. Разом як зазначають В.Ковальчук та С.Іщук, все це спричиняє падіння легітимності державної влади, внаслідок чого утворюється своєрідний вакуум між державою і суспільством, коли держава вже не може сприйматись ані як суспільно-політичне, ані як правове явище [5]. Все зазначене вище стосується як держави в цілому, так і форми держави. Тому нині у світлі процесів модернізації Конституції України та ймовірних змін на рівні основ конституційного ладу особливої актуальності і гостроти набуває проблема узгодження змін на рівні форми держави як з загальносуспільними уявленнями про належну організацію і функціонування держави, так і з тими уявленнями про право і правові цінності, які утворюють основу правової свідомості громадян України та формують те, що свого часу нами було окреслено поняттям «демократичної правової ідеології» [6]. По-друге, практично всі без виключення сучасні юристи, незалежно від того чи можна розглядати їх як наступників та прихильників природно-правової, соціологічної або позитивістської школи погоджуються з наявністю об'єктивних зв'язків між розвитком держави і права [7]. Тобто держава інтерпретується

не тільки як законотворень, але й як своєрідний об'єкт впливу з боку права. Причому цей вплив стосується не лише діяльності органів державної влади, яка, за загальним визнанням, має реалізовуватись у відповідності до принципу верховенства права,[8] але й організації та формування самої держави. Внаслідок чого, суттєво підвищується актуальність досліджень впливу права і правових цінностей на розвиток форми держави. По-третє, вартує на відзначення те, що проблематика взаємозв'язку між правовими цінностями і трансформаціями форми держави набуває особливої актуальності у контексті формування й утвердження України саме як правової держави. Свого часу ці питання порушувались у змістовній монографії Р. Гринюка [9]. Але, на наше переконання, вони жодною мірою не втратили своєї актуальності й сьогодні. Справді, якщо виходити з загального визначення правової держави як «характеристики конституційно-правового статусу держави, яка передбачає безумовне його підпорядкування наступним принципам: народний суверенітет, непорушність прав і свобод людини, зв'язаність держави конституційним ладом, верховенство конституції по відношенню до всіх інших законів й підзаконних актів, незалежність суду, пріоритет норм міжнародного права над нормами національного права» [10], то тоді стає очевидним те, що і саме право і притаманні йому правові цінності перетворюються з абстрактних аксіологічних понять на об'єктивні і цілком реальні чинники розвитку держави, стають факторами трансформації й розвитку форми держави, зміни способів її взаємодії з громадянським суспільством.

Наразі у вітчизняній та зарубіжній правовій науці правові цінності вже ставали предметом змістовного аналізу цілого ряду фахівців. Утім, наразі нас цікавить не стільки саме поняття правових цінностей та його роль у розвитку права і суспільної правової свідомості, яка у свою чергу, постає одним з потужних чинників утвердження демократії та демократичної державності (цей аспект було змістовно висвітлено у дослідженнях Н.Волковицької[11], скільки вплив сучасних правових цінностей на зміни форми держави. Звісно, що реалізація цієї мети неможлива поза уточненням одного з вихідних понять нашої розвідки, а саме — поняття «форма держави». Не відтворюючи усіх тих наукових суперечок, що вже неодноразово точилися навколо цього базового поняття теорії держави і права (йдеться про визначення окремих елементів форми держави, зв'язок між ними, можливість застосування тих чи інших класифікаційних моделей форми держави, ступінь детермінації форми держави характером домінуючих у ній суспільних відносин тощо), вкажемо лише на те, що наразі є всі підстави тлумачити його як зовнішній інституціоналізований вираз організації і функціонування публічної влади (при цьому, сама публічна влада може бути описана як «сукупність органів державної влади та органів самоврядування» [12] у її зв'язку з суспільством через механізми і методи реалізації цієї влади. З цього погляду, кореляцію між формою держави і системою сучасних правових цінностей можна аналізувати щонайменше на двох рівнях: а) на рівні зв'язку системи правових цінностей і форми держави в цілому; б) на рівні зв'язку окремих правових цінностей та конкретних елементів форми держави (в найбільшій мірі це стосується такого елемента як форма державно-правового режиму).

Щоправда, поняття «правових цінностей» також не може вживатись без певних методологічних уточнень. Зокрема правові цінності часто тлумачаться як досягнення юридичної науки, що постійно розвивається, які утворюють передумови для формування на основі пізнаних принципів права стійкої правосвідомості, об'єктивно необхідного правотворчого процесу, правового законодавства, форм його виразу, систематизації і реалізації відповідно до вимог законності і правопорядку. Разом з тим, цим поняттям можуть описуватись конкретні соціально-правові явища, правові засоби і механізми, до

яких відносяться: безпека людини, визначеність і гарантованість державою її прав, забезпечення істини і неупередженості при вирішенні юридичних суперечок, фундаментальні природні права людини, основоположні демократичні правові принципи тощо [13]. В останньому значенні правові цінності постають як цілісна і багаторівнева система загальних уявлень про належну правову організацію відносин в державно-організованому суспільстві. Причому, зазначені правові цінності акумулюються в праві, артикуються у нормативно-правових актах і визначають основи організації публічної влади, цілі та методи її функціонування, характер її взаємозв'язків з людиною і суспільством в цілому.

Водночас, як цілком справедливо вказує К.Горобець, наразі можна говорити щонайменше про три загальні підходи або парадигми теоретико-юридичного визначення правових цінностей: гуманістичну, нормативістську та телеологічну, головна відмінність між якими полягає насамперед у тлумаченні внутрішньої структури та ієрархії зазначених правових цінностей. Про це ж саме пише і російський дослідник М.Кошелєв [14]. Повністю поділяючи цю думку щодо вихідного плюралізму інтерпретації поняття правових цінностей, наразі для нас важливим є не стільки питання щодо внутрішньої «ієрархізації» вказаних цінностей (тобто наразі для нас не є предметом суперечки яка саме правова цінність: цілісність права, правопорядок або цінність людини є найбільш значимою чи центральною), скільки те що вони «існуючи в континуумі цілісності та порядку утворюють систему, що є надзвичайно гнучкою та адаптивною», те, що вони «завжди існують в просторі реалізації інструментальної цінності права, утворюючи базис та цілі його загально соціальних функцій» [15]. Тобто правові цінності є не тільки невід'ємною частиною існування і розвитку права і правової системи (невипадково наразі доволі часто вказується на специфіку правових цінностей тих чи інших правових систем), але й мають безпосередній стосунок до процесу правового регулювання, предметом якого є як різноманітні суспільні відносини, так і така їх частина як публічно-владні відносини [16]. Як зазначають вітчизняні дослідники О.Ковальчук та В.Хаврук, «людство... у своєму розвитку не спромоглося винайти більш ефективний спосіб регулювання суспільних відносин ніж право... саме за допомогою правового забезпечення у регулюванні різноманітних суспільних відносин, останні набувають впорядкованості та визначеності» [17].

Таким чином, правові цінності впливають не тільки на поведінку окремо взятих індивідів, яка обумовлена існуванням суспільства і включенням окремого індивідуума в дане суспільство, що породжує специфічні відносини й зв'язки особи з іншими членами суспільства, але й на домінуючі типи соціально-політичної організації, серед яких основним є держава. В цьому процесі здійснюється вплив на державу в цілому та на її форму, яка не може вивчатись поза сутнісних властивостей держави, які завжди в той чи інший спосіб корелюють з суспільством та пріоритетними для нього правовими цінностями. Разом з тим, варто рішуче заперечити проти будь-яких спроб аналізувати правові цінності виключно по відношенню до діяльності окремо взятих органів державної влади (наприклад, правова цінність порядку чи правопорядку в окремих випадках описується виключно як така, що втілюється в діяльності правоохоронних органів державної влади), оскільки, насправді, практично всі вони мають відношення до діяльності держави в цілому, до процесу реалізації її функцій, і що найголовніше для нашої розвідки — для визначення її формальної відповідності тим цілям і завданням, які покладаються на державу суспільством.

Відомо, що цінності права напряму пов'язані з тим, що саме право виступає засобом розподілу основних матеріальних і духовних соціальних благ; містить низку специфічних правових засобів, необхідних для користування соціальними благами; встановлює засоби і процедури охорони й захисту соціальних цінностей; виступає ефективним і гуманним

засобом розв'язання соціальних конфліктів; унормовує поведінку різноманітних соціальних суб'єктів, гарантуючи загальний правопорядок [18]. Тобто право повинно гарантувати не стільки безмежну свободу кожному окремо взятому індивіду або їх спільноті, скільки такий спосіб, систему та механізм співвіднесення окремо взятих індивідуальних свобод, коли свобода одного не входить у суперечку з такою свободою і такими ж правами іншого індивіда. Разом з тим, говорячи про правові цінності, необхідно вказати яким чином в їх системі співвідносяться цінності людини, її прав свобод і законних інтересів, та цінності держави (державний суверенітет, державні інтереси тощо). Загалом, саме право може закріплювати як пріоритет державно-правових цінностей, так і гуманістично-правових цінностей. Подекуди ці два підходи описують як «гуманістично-орієнтований» та «державцентричний». Однією з підстав їх розмежування часто береться те, які саме правові цінності проголошуються первинними на найвищому конституційному рівні – людина або держава. В такому разі, усі конституції та конституційні акти, в яких у перших розділах надається визначення типу і форми держави сприймаються як свідчення реалізації «державоцентричної» моделі правових цінностей, а ті, що починаються з визнання незаперечної цінності людини і її прав – як свідчення «гуманістично-орієнтованої» моделі правових цінностей. Утім, не дивлячись на цілий ряд аргументів на користь такої теоретико-методологічної моделі, не можна не визнати й того, що доволі часто вона спричиняє не тільки спрощення характеру взаємодії правових цінностей і форми держави, але й кривотлумачення подібного взаємозв'язку. Дійсно, якщо звернутись до конституційних положень, які часто вміщуються у перших статтях конституцій і характеризують ту чи іншу державу як демократичну і правову (до речі, до цього типу конституцій належить й Конституція України), то чи можна це вважати це практичною реалізацією і свідченням застосування державоцентричної моделі правових цінностей при визначенні форми держави? На нашу думку, відповідь на це запитання повинна бути негативною.

Дійсно, як слушно доводить Д.Задохайло, «виходячи з того, що Конституція України в статті 1 визначила Українську державу як, в першу чергу, суверенну, соціальну та правову, необхідно констатувати, що саме ці ознаки держави і є одними з найважливіших соціальних та правових цінностей» [19]. Однак, насправді, усі ці цінності, що пов'язані з буттям і розвитком держави йдеться про її демократичний, соціальний і правовий характер, про забезпечення принципу народного суверенітету, поділ влади, республіканський характер форми правління, унітарну форму державно-територіального устрою тощо, мають не менш тісний зв'язок з суспільством і людиною. З цього погляду, право і правові цінності не тільки підтверджують та закріплюють певну форму держави (що наразі характерно для переважної більшості держав із різними формами), але й легітимізують її через її узгодження з універсальними суспільно-правовими цінностями. Так, говорячи про цінність прав людини, яку часто описують як «вищу» в системі правових цінностей [20], слід погодитись, що однією з найбільш ефективних гарантій її практичної реалізації є побудова певного типу держави, в якій ця цінність не тільки визнається, але й практично забезпечується через відповідну форму організації державної влади. Якщо взяти до уваги такі правові цінності як справедливість та гідність людини, то тоді одним із засобів її практичної реалізації постає соціальна держава, яка основною метою свого існування проголошує забезпечення соціального благополуччя громадян, гарантування гідного рівня життя та розвитку особи і суспільства, соціальну безпеку, справедливий розподіл наявних у розпорядженні суспільних благ. Нарешті, найбільш ефективною

формою втілення і практичної реалізації цінностей народного суверенітету і свободи є демократична форма держави, в якій народ юридично і фактично є джерелом державної влади і надає їй тієї державно-територіальної форми і форми правління, які є найбільш адекватними існуючим суспільним запитам і потребам громадян.

В першу чергу, це має бути конституційна держава, в якій і її організація і її функціонування спрямовані на якомога повніше втілення даної правової цінності, коли конституційний лад формується як специфічний образ і запорука зазначених правових цінностей, що стають одночасно й конституційними цінностями. Як пише М.Савчин, «конституційна державність підвищує рівень гарантій прав людини й основоположних свобод... можна виділити такі її ознаки: зв'язаність держави конституцією, вимоги якості до поточного законодавства відповідно до засад верховенства права, парламентаризм, деліберативна демократія, судовий конституційний контроль, конституційна скарга, цивільний контроль над поліцією та спецслужбами» [21]. Застосовуючи критерій розподілу форм держави на полікратичні та монархичні, можна стверджувати, що забезпеченню цієї правової цінності найбільше сприяє саме перший тип форми держави, оскільки лише він передбачає постання ефективної системи протидії будь-якій узурпації публічної влади, яка б могла заперечувати або нехтувати зазначеною правовою цінністю. Теж саме стосується й окремих елементів форми держави, якщо тлумачити її як єдність форми правління, форми державно-територіального устрою та форми державно-правового режиму. Справді, в аспекті визначення оптимальної форми правління, забезпечення цієї правової цінності є максимальним в умовах республіки або обмеженої монархії, коли ані над правом, ані над суспільством не височіє такий центр влади (наприклад, одноосібний монарх чи будь-який інший правитель), який би міг на власний розсуд та на підставі власних інтересів обмежувати та скасовувати конституційно визначені та встановлені права і свободи людини і громадянина. Якщо ж акцентувати увагу на формі державно-правового чи політичного режиму, то тоді незаперечним видається те, що забезпечення цих правових цінностей (прав і свобод людини і громадянина) є найбільшим та найстабільнішим в умовах демократії, а не авторитарної або тоталітарної держави, кожна з яких в той чи інший спосіб не тільки обмежує права і свободи людини, але й ставить під сумнів саму ідею їх цінності. Теж саме може бути продемонстроване й на прикладі інших правових цінностей (свобода, справедливість, гідність людини, правопорядок, цілісність і системність права, народний суверенітет, верховенство конституції тощо), які дедалі більше набувають ознак універсальності та міжнародно-правового визнання.

Втім, ще більш наочним цей зв'язок між системою сучасних правових цінностей та формою держави стає у разі аналізу динаміки трансформацій форми держави чи її елементів. Як вже було вказано вище однією з таких незаперечних сучасних правових цінностей є народний суверенітет, основою якого, на думку І.Куян, є «життєдіяльність суспільства, що проявляється в постійному процесі формування і реалізації народом своїх потреб та інтересів»[22]. Очевидно, що реалізація народного суверенітету передбачає певний спосіб оформлення держави, коли публічна влада конститується й змінюється не стільки за логікою свого «внутрішнього розвитку», скільки відповідно до трансформацій та генезису суспільних інтересів і потреб. З цього погляду, визнання народу єдиним і найвищим джерелом влади, яке знайшло свого відображення у переважній більшості сучасних конституцій (в Конституції України — це частина 2 статті 5, де чітко вказується, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і

через органи державної влади та органи місцевого самоврядування), прямо передбачає що лише народу належить право визначати форму держави. Тобто жоден з елементів форми держави не може бути змінений, так би мовити, «в обхід» волі й думки громадян і народу. Формально-юридично це забезпечується тим, що усталено у державотворчій та правовій практиці форма держави відноситься до основ конституційного ладу, будь-які зміни якого у конституційній державі завжди реалізуються відповідно до встановленої законом процедури, яка не тільки є суворо регламентованою, але й знаходиться під постійним контролем органів конституційної юрисдикції (нагадаємо, що в Україні таким єдиним органом конституційної юрисдикції відповідно до частини 1 статті 147 Конституції України, є Конституційний Суд України).

Разом з тим, науково коректне та комплексне розуміння специфіки взаємозв'язку між принципами права та формою держави передбачає й звернення до проблем легітиматії. Справді, питання генезису держави і публічної влади може бути сформульоване в такий спосіб: що саме є джерелом та основою легітимності форми держави на етапі її вибору та подальших змін? Зрозуміло, що у сучасних умовах ним може бути лише суспільство (точніше — громадянське суспільство), яке спираючись на характерні для суспільної свідомості правові цінності обирає і підтримує, завдяки існуючим механізмам, засобам та інститутам легітиматії, ту форму держави, яка, на думку громадян, є найбільш адекватною об'єктивно наявним суспільним потребам й інтересам. Таким чином, через своє закріплення на рівні суспільної свідомості, правові цінності виступають критерієм легітиматії держави та вибору тієї чи іншої її форми.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати наступні висновки. По-перше, по мірі усвідомлення ролі і значення права як універсальної цінності для держави і суспільства, правові цінності набувають безпосередній вплив як на процес формування публічної влади, так і на її оформлення. Причому, закріплення конкретних елементів форми держави на найвищому конституційному рівні, як правило, корелює з системою притаманних певному соціуму правових цінностей, коли форма держави сприймається як інституціональний чинник практичної реалізації та забезпечення зазначених правових цінностей. По-друге, однією з вирішальних умов практичного втілення сучасних правових принципів в процесі організації і функціонування системи публічної влади є конституційна форма держави, коли дії та рішення усіх без виключення службових і посадових осіб, а також органів державної влади і місцевого самоврядування реалізуються у чіткій відповідності до норм і положень Конституції як Основного Закону держави і суспільства. При цьому, хоча окремі елементи форми держави й можуть виявляти варіативність (скажімо, за формою державно-територіального устрою це може бути як федеративна, так і унітарна держава, за формою правління це може бути як парламентська, так і президентська республіка тощо), загальна конституційна форма держави повинна зберігатись і відтворюватись у державно-правовій практиці разом з усіма тими вимогами, які передбачає теорія сучасного конституціоналізму. По-третє, відповідність форми держави наявним у суспільстві правовим цінностям є одним з важливих критеріїв і гарантій легітимності публічної влади та сприйняття існуючої форми держави громадянами не лише як належної, але й як відповідної суспільним запитам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кудинов О. А. Учредительное Собрание России 1918 г.: классовая теория против права / О. А. Кудинов // История государства и права. 2006. № 4. — С. 11.

2. Сигалов К. Е. Связь среды права и формы государства / К. Е. Сигалов // История государства и права. 2008. — № 4. — С. 13.
3. Явич Л. Общество и государство: некоторые вопросы общей теории в связи с философией права / Л. Явич // Право и жизнь. Независимый правовой журнал. — 2002. — № 46. С. 6-7.
4. Медведчук В. В. Громадянське суспільство: Український вибір: Монографія / В. В. Медведчук. К.: Логос, 2012. — С. 370.
5. Ковальчук В. Б., Іщук С. І. Правові засади взаємодії громадянського суспільства та державної влади в процесі демократичної легітимації: монографія / В. Б. Ковальчук, С. І. Іщук. — Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. — С. 28.
6. Толстенко В. Л. Правова ідеологія і демократизація сучасної України: теоретично-правові аспекти: Монографія / В. Л. Толстенко. — К.: Логос, 2012. — С. 191-204.
7. Крюков В. Ф. Государство и право: проблемы соотношения / В. Ф. Крюков // Проблемы социального правового государства и формирование нового правосознания в России. Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. Курск: Изд-во Курск. гос. техн. ун-та, 2009.— С. 11-12.
8. Зорькин В. Д. Верховенство права и развитие цивилизации в современном глобальном мире / В. Д. Зорькин // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2007. Вып. 3. С. 6.
9. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація / Р. Ф. Гринюк. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — С. 328-329.
10. Саидов А. Х., Хабриева Т. Я. Парламентский глоссарий / А. Х. Саидов, Т. Я. Хабриева. М.: Норма, 2008. — С. 269.
11. Див. Волковицька Н. О. Поняття правової свідомості та її структури: теоретичні і методологічні проблеми дослідження / Н. О. Волковицька // Юридична Україна. — 2010. — № 2 (86). — С. 28-34; Волковицька Н. О. Онтологічний та аксіологічний елементи у сучасній правовій свідомості / Н. О. Волковицька // Юридична Україна. — 2010. — № 3 (87). — С. 32-38; Волковицька Н. О. Функції правової свідомості у процесі утвердження демократії в Україні / Н. О. Волковицька // Юридична Україна. — 2010. — № 4 (88). — С. 35-41.
12. Береза А. В. Реформування публічної влади: сучасні концепції та політична практика: Монографія / А. В. Береза.— К.: Логос, 2012.— С. 14.
13. Вахитова Н. А. Проблема понимания категории «Правовая ценность» / Н. А. Вахитова // Научный поиск. Экономика. Управление. Право / Отв. за вып. С. Д. Ваулин. Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2011. — С. 129.
14. Кошелев М. С. Ценность права и правовые ценности в отечественной и зарубежной социальной философии / М. С. Кошелев // Проблемы гражданского общества и правового государства: сборник статей и материалов. 2012. Вып. 17. — С. 109-116.
15. Горобець К. В. Ієрархія цінностей права / К. В. Горобець // Вісник Академії адвокатури України. 2012.— № 2 (24). — С. 80.
16. Сидорова Е. В. Правовые ценности в механизме правового регулирования / Е. В. Сидорова // Закон и право. — 2013. — № 6. — С. 32.
17. Ковальчук О. М., Хаврук В. О. Цінність права в соціологічному підході до праворозуміння / О. М. Ковальчук, В. О. Хаврук // Часопис Київського університету права. — 2012. — № 2. — С. 15.
18. Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х.: Право, 2009. С. 160.
19. Задихайло Д. Д. Системні правові цінності як запорука ефективності виконавчої влади / Д. Д. Задихайло // Державне будівництво і місцеве самоврядування. 2007. — № 14. — С. 162.
20. Конституція в XXI веке: сравнительно-правовое исследование: Монография / Отв. ред. В. Е. Чиркин. М.: Норма, ИНФРА-М, 2011. — С. 115-116.
21. Савчин М. В. Система конституційних цінностей та конституційний лад України: конституційна державність та народний суверенітет / М. В. Савчин // Вибори і демократія. 2010. № 4 (26). С. 41.
22. Куян І. А. Суверенітет: проблеми теорії і практики: конституційно-правовий аспект: монографія / І. А. Куян. К.: ВЦ «Академія», 2013. м. С. 301.